

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پایان نامه کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی گرایش کلام اسلامی

عنوان:

علم الهی و بررسی تطبیقی علم بلامعلوم با علم اجمالی درعین کشف تفصیلی ملاصدرا

استاد راهنما:

دکتر علی اکبر نصیری

استاد مشاور:

دکتر حسین خاکپور

تحقیق و نگارش:

نعیمه معین الدینی

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

دیماه ۱۳۹۰

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان علم الهی و بررسی تطبیقی علم بلامعلوم با علم اجمالی درعین کشف تفصیلی ملاصدرا قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی گرایش کلام اسلامی توسط دانشجو نعیمه معین الدینی با راهنمایی استاد پایان نامه جناب آقای دکتر علی اکبر نصیری تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

نعیمه معین الدینی

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۱۳۹۰/۱۰/۲۸ توسط هیئت داوران بررسی و درجه بسیار خوب به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
استاد راهنما:	دکتر علی اکبر نصیری	
استاد راهنما:		
استاد مشاور:	دکتر حسین خاکپور	
داور ۱:	دکتر مرتضی عرفانی	
داور ۲:	دکتر علیرضا حیدری نسب	
نماینده تحصیلات تکمیلی:	دکتر دادخدا خدایار	

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب نعیمه معین الدینی تعهد می کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: نعیمه معین الدینی

امضاء

تقديم:

ثامن الحج، ضامن آهو؛

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى

عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرُّضَا الْمُرْتَضَى

الْإِمَامِ التَّقِيِّ النَّقِيِّ

وَ حُجَّتِكَ عَلَى مَنْ فَوْقَ الْأَرْضِ

وَ مَنْ تَحْتَ الثَّرَى، الصِّدِّيقِ الشَّهِيدِ

صَلَاةً كَثِيرَةً تَامَّةً زَاكِيَةً

مُتَوَاصِلَةً مُتَوَاتِرَةً مُتَرَادِفَةً

كَأَفْضَلِ مَا صَلَّيْتَ عَلَى أَحَدٍ مِنْ أَوْلِيَائِكَ.

پاسکزاری

«الحمد لله رب العالمین»

سنگر ایندو نمان راکه، مبربرخوان معارف الهی اش همان نمود تا از این چند صباح عمری که منت نهاده و در کالبد خاکی ام جان
دمیده، ناب ترین توشه برگیرم. امید است که لطف و فضلش مدام باشد.
«من لم یسکر المخلوق، لم یسکر الخالق»

سپاس بسیار از اساتید محترم و کراتقدر به خصوص استاد راهنمای رساله، جناب آقای دکتر علی اکبر نصیری و استاد مشاور رساله،
جناب آقای دکتر حسین خاکیور که بنده ی حقیر را در این پژوهش راهنمایی نمودند.
هم چنین سپاس بیکران از استاد گرامی، جناب آقای دکتر محمد سیامانی، که بی دریغ مرا از راهنمایی های ارزنده شان بهره مند کردند.
و بالتقدیر و شکر از مادر و پدر مهربانم،

که سال هارنج و مشقت را برای به بار نشستن نهال آرزوهایشان با صبوری جمیل، متحمل شدند.
خواهر و برادر عزیزم و همسران کراتقدرشان،

که در هموار کردن مسیر آموزش و پژوهش بنده با لطف و محبت همراهی ام کردند.
و سپاس از همه ی دوستان و بھران گرانمایه ی دوران شیرین تحصیلم.

امید است که بگی در سایه ی فضل خداوند متعال، روزهای عمادتی عمرشان را پر برکت و با ارزش بگذرانند.

ومن الله التوفیق

چکیده

بارزترین صفت الهی، «علم» است. انسان از هر طریق پی به وجود خدا ببرد و از هر راه که با او آشنا شود، از او به عنوان حقیقتی یاد می‌کند که از همه چیز آگاه است؛ زیرا علم کمالی است که آدمی -گرچه به نحو محدود- در خود می‌یابد، ولی برایش ارزشی نامحدود قایل است. به همین دلیل یکی از موضوعات پر-دامنه‌ای که در فلسفه و کلام اسلامی حائز اهمیت می‌باشد، بحث علم الهی، به خصوص علم قبل‌ازایجاد خداوند است.

در تبیین این موضوع، چند مسئله نقش مهمی دارند، اول، جایگاه علم، در تقسیم بندی صفات است. در فلسفه‌ی اسلامی، صفات الهی به دو قسم، ثبوتی و سلبی تقسیم می‌شوند که علم، در حیطه‌ی صفات حقیقی ذات‌الاضافه قرار دارد. دوم، نسبت صفات با ذات، که اکثریت قائل به عینیت مصداقی صفات با یکدیگر و با ذات الهی در عین مغایرت مفهومی صفات هستند. سوم، اینکه فلاسفه بر اساس اصل سنخیت، با شناخت صفات انسانی و رفع نواقصشان، همان صفات را در جهت کمال به خداوند نسبت می‌دهند. همانگونه که علم، در انسان صفتی اضافی و نیازمند معلوم است، در خداوند هم به همین نحو با رفع جهات نقص می‌باشد.

در مقابل آیات و روایات، صفتیت و موصوفیت راه، از نشانه‌های مخلوقیت دانسته؛ و هر دو را مخلوق معرفی کرده‌اند. براین اساس، موصوف واقع شدن به معنای نیازمندی به خالق است. علاوه بر این، تبیین صفات، برپایه‌ی اصل تباین است؛ پس، نه تنها شناخت ذات الهی، که شناخت حقیقت صفات الهی نیز غیرممکن می‌باشد.

روایات در تبیین علم قبل‌ازایجاد، آن را «علم بلامعلوم» معرفی کرده‌اند. جهات رجحان این نظریه، در بیان قید «بلامعلوم» بوده که نافی اضافی بودن صفت علم است، و نتیجه‌ی مهمی که در پس آن نهفته است، عدم تقیید و تحدید علم الهی به معلوم می‌باشد که کاشفیت اتم این علم را در پی دارد.

کلمات کلیدی: علم، معلوم، اجمال، تفصیل، کشف، ملاصدرا

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۴	فصل اول: کلیات تحقیق و مفهوم‌شناسی
۴	۱-۱- کلیات تحقیق
۴	۱-۱-۱- طرح مسئله
۴	۱-۱-۲- ضرورت و اهمیت تحقیق
۴	۱-۱-۳- اهداف تحقیق
۵	۱-۱-۴- پیشینه تحقیق
۷	۱-۱-۵- سؤالات تحقیق
۷	۱-۱-۶- فرضیه‌ها
۷	۱-۱-۷- روش تحقیق
۷	۱-۱-۸- مشکلات تحقیق
۸	۲-۱- مفهوم‌شناسی
۸	۱-۲-۱- علم
۸	۲-۲-۱- ادراک
۹	۳-۲-۱- معرفت
۹	۴-۲-۱- انکشاف
۹	۵-۲-۱- معلوم
۱۰	۶-۲-۱- اجمال
۱۰	۷-۲-۱- تفصیل
۱۰	۸-۲-۱- تباین
۱۱	۹-۲-۱- ابداع
۱۱	۱۰-۲-۱- علّام
۱۲	۱۱-۲-۱- خبیر
۱۳	۱۲-۲-۱- لطیف

فصل دوم: تقسیم‌بندی و شناخت صفات الهی از منظر فلسفه و روایات..... ۱۵

۱-۲- صفات الهی در فلسفه ۱۵

۱-۱-۲- تقسیم‌بندی صفات الهی ۱۷

۲-۱-۲- صفات الهی از دید فلاسفه‌ی مشهور ۲۱

۱-۲- دیدگاه ابن‌سینا ۲۲

۱-۱-۲- تقسیم‌بندی صفات ۲۲

۲-۱-۲- نسبت صفات با ذات از دیدگاه ابن‌سینا ۲۴

۲-۲- دیدگاه شیخ‌اشراق ۲۵

۳-۲- دیدگاه ملاصدرا ۲۶

۴-۲- دیدگاه علامه طباطبایی ۳۰

۳-۱-۲- صفات الهی از دیدگاه متکلمان ۳۱

۱-۳- دیدگاه معتزله ۳۱

۲-۳- دیدگاه اشاعره ۳۱

۳-۳- دیدگاه امامیه ۳۲

۴-۳- دیدگاه شیخ‌مفید ۳۲

۵-۳- دیدگاه شیخ‌صدوق ۳۲

۲-۲- صفات الهی در آیات و روایات ۳۲

فصل سوم: علم الهی..... ۷۵

۱-۳- اثبات علم الهی (عقل و نقل) ۷۵

۲-۳- مراتب علم الهی ۷۸

۱-۲-۳- علم خدا به ذات خویش ۷۸

۲-۲-۳- علم خدا به اشیاء قبل از ایجاد ۷۸

۳-۲-۳- علم خدا به اشیاء پس از ایجاد ۷۹

۴-۲-۳- علم خدا به جزئیات ۷۹

۳-۳- ویژگی‌های علم الهی ۸۰

۴-۳- عمق و گستره‌ی علم الهی ۸۱

فصل چهارم: علم الهی از نظر فلاسفه، متکلمین و عرفا..... ۸۴

۸۵	۱-۴- اقسام علم .....
۸۵	۱-۱-۴- علم حصولی و حضوری .....
۸۶	۱-۱-۱-۴- انواع علم حضوری .....
۸۸	۲-۱-۴- علم ذاتی، علم فعلی و علم انفعالی در فلسفه .....
۸۹	۳-۱-۴- علم تفصیلی و اجمالی .....
۹۰	۲-۴- نظرات فلاسفه .....
۹۰	۱-۲-۴- دیدگاه ابن سینا .....
۹۰	۱-۱-۲- علم و ادراک از نظر ابن سینا .....
۹۳	۲-۱-۲- اقسام علم .....
۹۵	۳-۱-۲- علم الهی .....
۹۶	۱-۳- علم الهی به ذات خویش .....
۹۹	۲-۳- علم الهی به موجودات .....
۹۹	۱-۲-۳- علم الهی قبل از ایجاد .....
۱۰۲	۲-۲-۳- علم خداوند به جزئیات .....
۱۱۳	۳-۲-۳- علم الهی پس از ایجاد .....
۱۰۳	۲-۲-۴- دیدگاه شیخ اشراق .....
۱۰۴	۱-۲-۲- علم و ادراک .....
۱۰۶	۲-۲-۲- علم الهی .....
۱۰۶	۱-۲- علم الهی به ذات .....
۱۰۷	۲-۲- علم الهی به موجودات .....
۱۰۷	۱-۲-۲- علم الهی قبل از ایجاد .....
۱۰۸	۲-۲-۲- علم الهی پس از ایجاد .....
۱۰۹	۳-۲-۴- دیدگاه ملاصدرا .....
۱۰۹	۱-۳-۲- علم و ادراک .....
۱۱۶	۲-۳-۲- علم الهی به ذات در فلسفه صدرایی .....
۱۱۸	۲-۳-۲- علم خداوند به موجودات .....
۱۱۹	۱-۳-۳- علم الهی قبل از ایجاد .....

۱۲۱	۲-۳-۳- علم الهی پس از ایجاد .....
۱۲۲	۴-۲-۴- دیدگاه علامه طباطبائی .....
۱۲۲	۳-۴- نظرات متکلمان .....
۱۲۴	۱-۳-۴- معتزله .....
۱۲۳	۲-۳-۴- دیدگاه شیخ احمد احسائی .....
۱۲۵	۴-۴- دیدگاه عرفا .....
۱۲۷	فصل پنجم: علم الهی از منظر آیات و روایات.....
۱۲۹	۱-۵- علم الهی در قرآن .....
۱۵۴	۲-۵- علم الهی در روایات .....
۱۶۸	فصل ششم: علم بلامعلوم.....
۱۶۸	۱-۶- وجه تسمیه علم بلامعلوم .....
۱۶۹	۲-۶- شرح روایت علم بلامعلوم .....
۱۷۸	۳-۶- تبیین ابعاد علم بلامعلوم .....
۱۸۴	فصل هفتم: تطبیق علم بلامعلوم با علم اجمالی در عین کشف تفصیلی ملاصدرا.....
۱۸۴	۱-۷- بررسی و بیان اشکالات و وجوه برتری هر نظریه .....
۲۱۰	۲-۷- مهمترین نتایج التزام به نظریه علم بلامعلوم .....
۲۱۰	۱-۲-۷- تبیین اصل بداء .....
۲۱۱	۱-۱-۲- بداء در حیطةی قضا و قدر .....
۲۱۶	۲-۱-۲- لوح محو و اثبات و لوح محفوظ .....
۲۲۲	۲-۲-۷- تبیین خلق از عدم .....
۲۲۶	۳-۲-۷- تبیین مفهوم عرش و کرسی .....
۲۲۶	۱-۳-۲- تبیین معنای عرش .....
۲۳۱	۲-۳-۲- تبیین معنای کرسی .....
۲۳۷	۴-۲-۷- تبیین مسئلهی جبر و اختیار .....
۲۴۰	فصل هشتم: نتیجه گیری و پیشنهادها .....
۲۴۰	۱-۸- نتیجه گیری.....
۲۴۳	۲-۸- پیشنهادها .....

فهرست مراجع ۲۴۴

چکیده انگلیسی

مقدمه

یکی از مبانی مهم در اسلام پس از ایمان به وجود خداوند، دست یافتن به معرفت و شناخت خداوند است. در بررسی روایات، طریقی دست‌یابی به این هدف، راه فطرت و رجوع به معرفت نفس، بیان شده است. انسان به عنوان مخلوق برتر در مسیر خودشناسی ابتدا به شناخت ذات و سپس صفات خود، روی می‌آورد لیکن در خدانشناسی بر اساس نص صریح، تفکر و تعقل در ذات الهی ممنوع بوده و انسان را از آن بازداشته‌اند. براین اساس، بشر با تکیه بر صفات و شناخت آنها راه را برای شناخت خالق خود هموار کرده است. وی هر نوع صفتی را که در خود یافته و آن را مستلزم کمال دانسته، با پیراستن از نواقص، به خالق خود که کامل‌ترین موجودات است، نسبت داده و او را با این صفات بازشناخته است.

در این مسیر، یکی از بارزترین صفاتی که انسان برای خالق خود ضروری می‌داند، صفت علم و آگاهی است، که بر مبنای آن خالق خود را عالم و خبیر می‌نامد چرا که در نظر انسان، موجودی که کامل و برتر است ضرورتاً و بدون هیچگونه اغمازی باید عالم باشد، چه برسد به خالقی که آفرینش موجودات و تحقق هدف خلقتشان وابسته به اوست، به همین دلیل شناخت این صفت برای او بسیار در معرفت نسبت به خالق خود اهمیت دارد.

در بازشناسی ابتدایی از این صفت، مباحث بسیاری مطرح است، از جمله اینکه کیفیت تعلق علم الهی بر موجودات به چه نحو می‌باشد؟ اما مسئله‌ی مهم‌تر از آن، تبیین نحوه‌ی تعلق علم خداوند بر موجودات در دو برهه‌ی قبل از ایجاد و پس از ایجاد موجودات است.

اندیشمندان بسیاری در این زمینه، به طرح و بررسی نظرات پرداخته‌اند از جمله فلاسفه‌ی بزرگی مانند ابن سینا، شیخ اشراق و ملاصدرا، از طرف دیگر نیز متکلمین برجسته‌ای مانند شیخ صدوق، شیخ مفید و ... تمامی نظریه پردازان در این زمینه با تکیه بر دو منبع عقل و نقل سعی در برطرف کردن ابهامات و دست‌یابی به نظریه‌ی جامع و صحیح در این زمینه نموده‌اند. البته نباید غافل بود که هر نظر مطرحی دارای جهات مثبت و منفی است که نباید از دید پنهان بماند. در میان فلاسفه، نظریه‌ی مورد قبول و برتر نسبت به سایرین، نظریه‌ی «علم اجمالی در عین کشف تفصیلی» صدرالمتالهین شیرازی است. در جهت دیگر نیز در میان برخی از متکلمان، نظریه‌ی ای با عنوان «علم بلامعلوم» که برگرفته از روایات است، مورد قبول واقع گشته است.

در نتیجه، با توجه به اهمیت مسئله ی علم الهی خصوصا در حیطه ی قبل از ایجاد، این رساله با موضوع «علم الهی و بررسی مقایسه ای علم بلامعلوم با علم اجمالی در عین کشف تفصیلی ملاصدرا» می گردد.

در این رساله برای تحقق این هدف مهم، به بررسی بنیادی در حیطه ی صفات الهی، امکان شناخت آنها و به صورت جزئی تر بررسی صفت علم خداوند از نظر فلاسفه و متکلمین مطرح و سپس تبیین و مقایسه ی نظریات هر یک در حیطه ی مورد بحث پرداخته شده است، تا علاوه بر بیان وجه برتری هر نظریه، به دیدگاهی صحیح در باب شناخت صفت علم الهی و در راستای آن تحقق معرفت خداوند، دست یابیم.

در این راستا، پس از طرح و تبیین ابعاد مسئله، با استفاده از اطلاعات کتابخانه ای و نرم افزاری به جمع آوری مطالب مربوط و با روش تحلیلی- توصیفی به تشریح و بررسی آنها پرداخته و مطالب در ضمن هشت فصل، تدوین می یابد، تا مورد استفاده ی علاقمندان به این مباحث از اساتید و دانشجویان گرامی و اهل علم قرار گیرد.

امید است که مورد رضایت حق تعالی واقع گردد.

فصل اول:

کلیّات تحقیق و مفهوم شناسی

فصل اول:

کلیات تحقیق و مفهوم شناسی

در این فصل، ابتدا به بررسی اهداف، ضرورت و نحوه کار پژوهش و سپس به تبیین لغوی و اصطلاحی برخی الفاظ مهم و کاربردی این رساله، پرداخته شده است تا مسئله از وضوح کافی درمورد معنای مورد نظر اصطلاحات، برخوردار باشد.

۱-۱- کلیات تحقیق

کلیات تحقیق عبارتند از مسائلی که مراحل کار پژوهش را مشخص می‌سازند؛ از جمله: طرح مسئله، ضرورت و اهمیت تحقیق، اهداف تحقیق، پیشینه‌ی تحقیق، سوالات تحقیق، فرضیه‌ها، روش تحقیق و مشکلات تحقیق.

۱-۱-۱- طرح مسئله

ابتدایی‌ترین سوال در بحث از «علم» این است، که منظور از علم چیست و لفظ علم بر چه پدیده‌ای اطلاق می‌شود، اوصاف و ویژگی‌های واقعیتهای که این واژه برای آن استعمال می‌شود، چیست و چگونه می‌توان علم را از غیر علم تشخیص داد. پس از یافتن پاسخ برای این سوالات، می‌توان به بررسی کیفیت تحقق علم، در عالم پرداخت. یکی از زمینه‌های مورد بحث در حیطه‌ی تحقق علم که بسیار مورد توجه و تأمل فلاسفه و متکلمین می‌باشد، نحوه‌ی تحقق و تعلق علم الهی بر موجودات است.

در تتبع پیرامون این مسئله، نظرات بسیاری از اندیشمندان مطرح شده است که در تقسیم‌بندی اولیه، علم الهی را به سه مرحله‌ی علم الهی به ذات، علم الهی به موجودات قبل از ایجاد و علم الهی به موجودات پس از- ایجاد، تقسیم کرده‌اند.

مهمترین نظرات در فلسفه‌ی اسلامی، مربوط به حکمت متعالیه‌ی ملاصدرا می‌باشد. وی در زمینه‌ی علم الهی به موجودات قبل از ایجاد، «علم اجمالی در عین کشف تفصیلی» را بیان می‌کند. البته همان‌طور که هیچ نظری خالی از اشکال نیست بر این نظریه نیز اشکالاتی وارد شده و در مقابل نظری با عنوان «علم بلامعلوم» که برگرفته از روایات است، از سوی برخی اندیشمندان ارائه شده است. در بررسی تطبیقی این دو نظریه، اشکالات نظر ملاصدرا و جهات رجحان نظر روایات، بدست آمده است.

۱-۱-۲- ضرورت و اهمیت تحقیق

مهمترین مبحث اعتقادی در اسلام، معرفت‌الله می باشد که یک بعد آن شناخت ذات‌الهی و بعد دیگر آن، معرفت به اوصاف‌الهی است. یکی از اوصاف‌الهی، که بسیار مهم و مبهم می‌باشد، صفت «علم» است. که با بررسی و تأمل در روایات مربوط به «علم‌الهی»، اهمیت تبیین این صفت مشخص می‌گردد؛ لذا برای دست‌یافتن به معرفتی صحیح در این زمینه و زدودن ابهامات، تحقیق حاضر انجام‌گردیده است.

۱-۱-۳- اهداف تحقیق

خدای متعال برای آنکه بشر را از ظلمت جهل و گمراهی به نور صراط مستقیم هدایت فرماید، معجزه‌ی جاوید خود یعنی قرآن کریم را به همراه برترین برگزیده‌اش حضرت خاتم‌الانبیاء، محمد مصطفی (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به- سوی ایشان فرستاد و سلسله‌ی هادیان را با معرفی خلفای خویش، اوصیای پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، تکمیل- فرمود.

به این ترتیب هدف اصلی تحقیق، تبیین علم‌الهی با رجوع به دو ثقل گرانبگر - قرآن و عترت- برای وصول به مرتبه‌ای از معرفت‌الهی، از انوار علم لدنی راسخون و روشن کردن طریقت علم و معرفت بر رهروان می باشد.

۱-۱-۴- پیشینه‌ی تحقیق

علم به عنوان یک مسئله‌ی فلسفی در دوران تاریخ تفکر بشری همواره مورد توجه بوده است. فلاسفه‌ی پیش از سقراط به مسئله‌ی علم و معرفت، توجه جدی نداشتند تا اینکه حدود قرن پنجم پیش از میلاد، شکاکان یا سوفسطائیان نسبت به امکان «علم به واقعیت» تردید نمودند. در قبال جریان فکری شکاکان، بزرگان فلسفه به موضوع علم توجه پیدا کردند. افلاطون در این زمینه آراء مهمی را ارائه کرد.

در حوزه‌ی فلسفه‌ی اسلامی هم، مسئله‌ی علم به مناسبت‌های مختلفی مورد بررسی قرار گرفته است، که عمدتاً به دو حوزه‌ی روانشناختی و وجودشناختی مربوط است. در منظر وجودشناختی، حقیقت علم و آگاهی مورد بررسی قرار گرفته و مباحث عقل و عاقل و معقول توسعه یافته است. این مباحث، اختصاص به نفس انسانی ندارد و هر جا که واقعیتی به نام علم باشد، آن اصول را جاری دانسته‌اند و لذا در مورد خداوند هم صادق است. (رحیمیان، ۱۳۸۹، ۱۸-۲۱)

به همین دلیل، یکی از مباحث اساسی در فلسفه و کلام اسلامی، پس از اثبات وجود و صفات خداوند، تبیین اوصاف الهی است. این مبحث از زمان ائمه علیهم السلام، تا به امروز مطرح بوده است. از جمله صفاتی که بسیار در تبیین آن از سوی ائمه علیهم السلام نقل بیان شده، صفت «علم الهی» می باشد. اندیشمندان و فلاسفه ی بزرگی همچون ابن سینا، شیخ اشراق و ملاصدرا و ... نیز در این زمینه تلاش نموده و در کتب فراوانی ذیل مبحث علم، در مورد آن مطالب با ارزشی نگاشته اند. امروزه نیز محققان فرهیخته در این باب پژوهش کرده اند؛ از جمله:

کتاب:

(۱) «مسئله ی علم، تحلیل علم در فلسفه ی صدرایی و مکتب معارف اهل بیت علیهم السلام» از آقای علیرضا رحیمیان.

کتاب مذکور، از معدود کتبی است که در زمینه ی تحقیق علم، به بررسی تطبیقی فلسفه و روایات پرداخته اند. نویسنده در این کتاب تحت دو بخش مجزا، به بررسی مبانی علم و ادراک در حکمت- متعالیه و روایات می پردازد و با طرح اشکالات مربوط به نظر فلسفی، در تبیین و پاسخگویی از معارف اهل بیت علیهم السلام، بهره می گیرد. منتهی در این کتاب، همان گونه که از نام آن، مشخص است، به صورت عام از علم و ادراک، بحث شده است و در مورد علم الهی تبیینی صورت نگرفته است.

(۲) «نتایج کلامی حکمت صدرایی» از آقای محمد امین صادقی ارزگانی.

این کتاب به صورت گسترده از مبانی حکمت متعالیه، بحث می کند، و در موارد متعدد به تطبیق نتایج فلسفه ی صدرایی با مبانی کلامی می پردازد. یکی از مسائل مورد بحث، در این کتاب، علم الهی در حکمت- متعالیه است، که بر مبانی کلامی تطبیق داده می شود ولی نتیجه ای متفاوت از این قیاس بدست نمی آید، زیرا مبانی کلامی مورد بحث، بر اساس معارف روایی و استناد به آنها، نمی باشد.

مقاله:

(۱) «دیدگاه ابن سینا و صدر المتألهین درباره ی علم الهی» از آقای محمد ذبیحی.

در این مقاله، برای بررسی دیدگاه این دو عالم بزرگ، ابتدا به تبیین نظر هر یک در مورد علم و ادراک، پرداخته شده است، سپس، نظر ابن سینا، در مورد علم الهی و اشکالات وارد بر آن از جانب ملاصدرا، و همچنین دیدگاه ابن حکیم متأله در علم الهی، توضیح داده شده است.

در توضیحات بعدی، مبحث علم به جزئیات و علم قبل از ایجاد خداوند، که بسیار مورد ابهام و پیچیدگی است، از منظر این دو فیلسوف مسلمان، بررسی گردیده است.

نکته‌ی قابل توجه در این مقاله، این است که، نویسنده به صورت مبنایی به بررسی نظر این دو دانشمند، پرداخته است و ضمن بیان نظراتشان، منبع و منشأ آنها را نیز بیان کرده است، مثلاً نظرات ملاصدرا را ملهم از، شیخ اشراق دانسته است.

۲) «علم الهی از دیدگاه متکلمان شیعه و صدرالمتألهین» از آقای محمدعالمی.

این مقاله در دو شماره، علم الهی را از دیدگاه متکلمان شیعه و صدرالمتألهین مورد بررسی قرار داده است. در شماره‌ی اول، پس از تعریف علم، به بررسی نظرات متکلمین و ملاصدرا در حیثه‌ی کیفیت عالم بودن خداوند، علم به ذات و گستره‌ی علم الهی، پرداخته است. در شماره‌ی دوم، مبحث علم الهی به اشیاء، هم در مقام قبل از ایجاد و هم در مقام پس از ایجاد و علم به جزئیات، براساس اعتقادات دو گروه فوق، مورد بررسی قرار گرفته است.

همچنین وی پس از طرح نظرات ایشان، اشکالات وارد بر آنها و پاسخ طرفین را بیان نموده و سپس نتیجه‌ی بحث را ذکر می‌کند.

در این زمینه، مقالات متعددی تدوین گردیده، که به ذکر نمونه‌ای از آنها بسنده می‌شود؛ و ضمن قدرانی از آثار بسیار ارزشمند ایشان، لازم به ذکر است که تا به حال در موضوع مربوطه که به صورت تطبیقی به بررسی نظر فلاسفه و روایات، پرداخته است؛ تحقیق و پژوهشی به نحو مدوّن و کامل صورت نگرفته است بلکه کتبی به صورت عام موضوع را مورد بررسی قرار داده‌اند مانند کتب‌روایی و تفسیری از جمله شرح اصول کافی از ملا صالح‌مازندرانی، تنبیهاً حول المبدأ والمعاد از آیت‌الله مروارید و شرح توحید صدوق از قاضی سعیدقمی.

۱-۱-۵- سوالات تحقیق

- ۱) آیا صفات الهی قابل شناخت می‌باشند؟
- ۲) تبیین علم الهی قبل از ایجاد در نظر فلاسفه به چه نحو است؟
- ۳) تبیین علم الهی قبل از ایجاد در آیات و روایات چگونه می‌باشد؟
- ۴) تفاوت علم بلا معلوم با علم اجمالی در عین کشف تفصیلی ملاصدرا در چیست؟
- ۵) نتایج التزام به علم بلا معلوم چه می‌باشد؟

۱-۱-۶- فرضیه ها

- ۱) برمبنای اصول فلسفی، صفات خداوند از طریق عقلی، قابل شناخت می‌باشند اما براساس روایات، بشر از دسترسی به حقیقت شناخت ذات و صفات الهی ناتوان است.
- ۲) در فلسفه‌ی اسلامی، نظریه‌ی نهایی مورد قبول در زمینه‌ی علم قبل از ایجاد الهی، «علم اجمالی در عین کشف تفصیلی ملاصدرا» می‌باشد.
- ۳) براساس آیات و روایات، علم قبل از ایجاد حق متعال، «علم بلامعلوم» می‌باشد.
- ۴) نظریه‌ی «علم اجمالی در عین کشف تفصیلی»، برمبنای صفات حقیقی ذات الاضافه تبیین می‌شود و نحوه‌ای از تقييد و تحديد را داراست اما «علم بلامعلوم»، با نفی معلوم، از هر نوع تقييد و تحديد مبرا می‌باشد.
- ۵) تبیین حقیقی اصول بداء، خلق از عدم، عرش و کرسی، جبر و اختیار از نتایج التزام به نظریه‌ی «علم بلامعلوم» است.

۱-۱-۷- روش تحقیق

- به کارگیری روشی درست در بررسی‌های علمی، امری ضروری است که باعث صرفه‌جویی در وقت و هزینه گشته و از خستگی‌های ذهنی محقق می‌کاهد، هم‌چنین با ایجاد نظم علمی در فکر، وی را زودتر به هدف می‌رساند.
- در تحقیق حاضر نوع روش، توسعه‌ای - بنیادی و با موضوع قرآنی - روایی و کلامی است که دارای ماهیتی توصیفی - تحلیلی همراه با اسناد به مطالب گردآوری شده با شیوه‌ی کتابخانه‌ای، است.

۱-۱-۸- مشکلات تحقیق

عدم دسترسی به منابع دسته اول در کتابخانه‌ی محل تحصیل.

۱-۲-۲- مفهوم شناسی

در این مبحث به بررسی لغوی - اصطلاحی مفاهیم مورد نظر از فرهنگ لغات متعدد، پرداخته شده است.

۱-۲-۱- علم

الف: ۱) دانستن، ۲) یاد گرفتن، ۳) کسی را بر صفتی دانستن، ۴) دلیل، حجت (رازینی، ۱۳۸۴، ۱۹۰-۱۹۱)